

Даценко Оксана Анатоліївна,
викладач кафедри загальної та
вікової психології КДПУ,
Максимова Н., студ. ф-ту
іноземних мов КДПУ

Психологічні особливості структурної організації само відношення в підлітковому віці

Категорія «самовідношення» виступає предметом досліджень багатьох наук: філософії, соціології, педагогіки тощо. Але особливого наукового значення вона набуває в рамках психології, де робиться спроба виявити структурно-динамічні ознаки феномену, визначити його функціональні та процесуальні характеристики. З точки зору психології будь-який прояв людини як соціального суб'єкта не обходиться без включення у ці процеси ставлення до самої себе. Саме відношення до себе впливає на психічне здоров'я, визначає успішність взаємодії з іншими, опосередковує предметну діяльність. Е.Фромм зазначає, що особливості самовідношення визначають вектор стосунків з оточуючими, моделюють різноманітні варіанти саморозвитку [12].

У сучасній психології відсутній єдиний підхід щодо визначення такого феномену як «самовідношення», хоча означена проблема активно вивчається вітчизняними та зарубіжними психологами. Аналіз робіт, присвячених дослідженням відношення людини до самої себе, дозволяє

говорити про велике розмаїття психологічних дефініцій. Можна назвати такі поняття як: «узагальнена самооцінка», «самоповага», «самосприйняття», «емоційно-ціннісне ставлення», «аутосимпатія», «самоцінність» тощо, які виступають предметом теоретичного та емпіричного аналізу. Відсутність чіткої термінології призвела до того, що значення наведених термінів більшою кількістю авторів не розмежовується, а вживається як синоніми.

На даному етапі розвитку науки проблема самовідношення є достатньо актуальною. По - перше, це пов'язано з підвищенням інтересу до питань про глибинні механізми самосвідомості, які є традиційним предметом психологічної науки. По-друге, - це популяризація копінг - підходів, які концептуально, багато в чому, спираються на самовідношення як внутрішню, психологічну умову подолання складної життєвої ситуації. Перетинання різних предметно - психологічних тенденцій виявляють особливу значущість проблеми та необхідність більш ретельного наукового аналізу. Ефективність її розробки залежить від результатів досліджень загальнотеоретичних і методологічних проблем психології (К.О. Абульханова - Славська, Б. Г.Ананьєв, Л. С.Виготський, Г. С.Костюк, О.М. Леонтьєв та ін.); проблем самосвідомості та саморозвитку (Л.С. Рубінштейн, С.Р. Пантілеєв, В.В. Столін, І.І. Чеснокова та ін.), проблем соціальної перцепції та регуляції поведінки (Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов та ін.) психології життєвої самореалізації (С.Д. Максименко, О. В.Киричук, Т. М.Титаренко та ін.)

Особливого значення проблема самовідношення набуває в підлітковому віці. Як наголошує І. С. Кон, періодом виникнення свідомого «Я», як би поступово не формувалися окремі його компоненти, здавна вважався підлітковий та юнацький вік. Саме в підлітковому періоді відбувається становлення самосвідомості особистості (Д. І. Фельдштейн, Л. І. Божович, І. І. Чеснокова та ін.), яке супроводжується рядом психосоціальних протиріч: з одного боку, підліток сприймає себе, виключно, як унікальну особистість, ставить себе вище інших людей, з іншого - сумнівається в собі, має підвищено критичне самовідношення. Як зазначає Л.І. Божович, розвиток самосвідомості - центральний психічний процес перехідного віку, тому особливу увагу науковців необхідно привернути саме до цього періоду онтогенезу [3, 11].

У сучасній психологічній науці загальноприйнятою є теза про те, що категорія «самовідношення» являється найбільш змістовною для визначення конкретної особистості. Психологи, які шідро займалися цим питанням (В.В. Столін, С.Р. Пантілеєв та ін.), спиралися на положення Б. Г. Ананьєва про роль відношення людини до себе як найважливішого фактору виникнення і стабілізації єдності особистості [1, с.7].

Психологічна природа самовідношення достатньо складна і різноманітна. Одні дослідники (В. М. М'ясищев, В. О. Ядов) пов'язують її з

соціальною активністю суб'єкта, з специфікою зовнішньої оцінки; інші (С.Л. Рубінштейн, К. Роджерс, О.М. Леонтьєв) - з загальними аспектами самосвідомості. К.О. Абульханова-Славська розглядає самовідношення як форму психічної діяльності, змістом якої, є представленість «Я» у мотиваційно-емоційній сфері особистості (К. О. Альбуханова-Славська, 1997). О.М. Леонтьєв також зазначає, що «самовідношення - це форма мотиваційно-емоційної спрямованості активності особистості на себе» [5, с.163].

Розглядаючи особливості підходу до вивчення проблеми самовідношення в зарубіжній психології, слід зазначити, що починаючи з робіт, виконаних у фрейдівському руслі, інтерес до даної проблеми не слабшає. В працях У. Джемса, самовідношення розглядається як компонент самосвідомості, який виконує функцію прийняття особистістю самої себе і досліджується в тісному зв'язку з іншими складовими Я-концепції. Концепцію «Я» автор позначає як сукупність усіх знань та уявлень індивіда про себе. При цьому описову складову Я-концепції називає образом «Я»; складову, пов'язану з відношенням до себе або окремих своїх якостей – само відношенням; оцінку власних якостей - самооцінкою; сукупність власних самооцінок - як прийняття себе. Прийняття себе та позитивне самоствавлення забезпечують гармонійне існування та високий рівень самоідентифікації особистості [2]. Ця точка зору підтримується К.Роджерсом щодо необхідності формування позитивного самовідношення як фактора повної та гармонійної самореалізації.

У вітчизняній психології початком фундаментальних досліджень феномену «самовідношення» стали праці Н.І. Серджвеладзе, О.М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, В. В. Століна, С.Р. Пантілеєва, І.С. Кона та ін.

Вперше термін «самовідношення» було впроваджено Н. Сарджвеладзе в рамках теорії установки у 1974 році. Автор виділяє особливий підклас соціальної установки, яку назвав установка на себе, тобто самовідношення. Згідно Н.І. Сарджвеладзе, самовідношення – це «складна багаторівнева емоційно-оціночна система, яка поділяється на два способи відношення до себе - об'єктний («Я» як об'єкт) та суб'єктний «Я» як суб'єкт» [9, с. 134]. Обидва ці способи самовідношення реалізуються когнітивною активністю, емоційними реакціями і системами дій або готовністю до таких дій на адресу самого себе. Самовідношення можна охарактеризувати як вираження смислу «Я» для суб'єкта, як певне стале почуття власного «Я», яке, незважаючи на узагальненість, містить ряд специфічних модальностей, що різняться як за емоційним тоном, переживанням, так і за семантичним змістом відношення до себе [9, с. 133-136].

І. С. Кон вважає відношення до себе «глобальною самооцінкою особистості», похідною від сукупності окремих самооцінок, яка виступає підсумковим виміром системи «Я». [4, с. 232].

Аналізуючи сутність самовідношення особистості, В. В. Столін виявляє загальні його характеристики: «самоповага», «аутосимпатія», «близькість-самоінтерес», які утворюють емоційний простір явища і наповняють його окремими оціночними діями. Це глобальне почуття «за» або «проти» себе має феноменальне подвоєння у вигляді передбачуваного ставлення інших, яке також є одним із вимірів в структурі самовідношення [7, с.27-29].

Згідно точки зору О. Г. Спіркіна відношення до себе дає можливість індивіду усвідомити себе в широкому контексті предметної діяльності та різноманітних стосунків з іншими. Самовідношення – це раціонально-емоційна позиція до самого себе, де «Я» виступає в якості суб'єкта соціальної активності і як носія самосвідомості [10, с.34].

Як свідчать дослідження С. Р. Пантілеєва самовідношення – це безпосередній феноменологічний прояв смислу «Я» для самого суб'єкта. На думку автора, воно складається із емоційного переживання і оцінки власної значимості (смислу Я), яке має прояв у різних формах: «почуття усвідомленості Я», «самовпевненість», «самокерівництво», «аутосимпатія», «самоцінність» тощо. Самовідношення розуміється як смислове особистісне утворення, яке відображає рівень цінності власного «Я» в структурі життєдіяльності індивіда. Автор пропонує модель структури самовідношення, як ієрархічного, багаторівневого утворення, в якому вищі рівні є відношенням суб'єкта до самого себе як члена суспільства, макросоціума, а нижчі – відношення до себе як суб'єкта вітальної активності [7, с. 75-77].

Теоретичні основи розуміння самовідношення як афективного компонента самосвідомості були закладені І. І. Чесноковою. Автор ввела в науковий психологічний простір поняття «емоційно-ціннісне самовідношення» як специфічний вид емоційного переживання, в якому відображається відношення особистості до того, що вона пізнає, розуміє, відкриває стосовно самої себе [11, с. 46]. Найбільш перспективним, на думку, автора є розуміння самовідношення як безпосереднього афективного переживання особистісного смислу «Я» індивіда. В основі самовідношення лежить оцінка свого «Я», власних рис по відношенню до мотивів, які виражають потребу в самореалізації.

При різних поглядах на природу самовідношення перш за все базовою вважається наукова парадигма, відповідно до якої, даний феномен розглядається як невід'ємна частина структури самосвідомості. Виокремлюючи своє «Я», ми можемо розглядати себе як самостійного суб'єкта власних життєтворчих дій. Саме в цьому відображається міра самоусвідомленості, життєвої компетентності і рівень особистісної зрілості.

Підлітковий період, змістом якого є перехід від дитинства до дорослості, супроводжується складними психологічними утвореннями, які пов'язані з розвитком самосвідомості. З точки зору психологічного аналізу

самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає в тому, що особистість сприймає численні «образи» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки. У структурному відношенні самосвідомість являє собою єдність трьох сторін – пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самовідношення) і дієво-вольової (регуляція та саморегуляція).

Криза підліткового віку пов'язана з виникненням нового рівня самосвідомості. Саме тут, під час кризи, як вважає Л. І. Божович, і виникає самосвідомість у істинному значенні слова, тобто здатність спрямовувати свідомість на власні психічні процеси і складний світ переживань. Самосвідомість підлітка має якісну своєрідність, яка полягає в особливому співвідношенні між чітко вираженою спрямованістю на самопізнання, оцінку якостей власної особистості і тим рівнем, на якому це пізнання знаходиться. Підліток не завжди може виділити та узагальнити особисті якості і надати їм об'єктивну оцінку, що характеризує самовідношення в цьому віці як неоднозначне та суперечливе утворення [3, с. 123-126].

Спрямованість підлітка на внутрішній світ, розуміння свого місця в системі соціальних стосунків виникає на основі інтересу до інших, перш за все, до ровесників. Спостерігаючи за їх діями та вчинками, підлітки прагнуть розібратися в собі. У поступовому процесі самопізнання у них зберігається та ж сама послідовність, що і при пізнанні інших, тобто спочатку виділяються зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням будь-якої діяльності, і лише потім приховані особливості внутрішнього світу. Аналіз та емоційне ставлення до власного внутрішнього світу складає зміст самовідношення, формує самоідентичність особистості підлітків.

Особливої інтенсивності, різноманітності та глибини досягає в підлітковому віці емоційна сфера. З цією обставиною пов'язаний і новий рівень розвитку ціннісного ставлення підлітків до себе. Різні почуття, пов'язані з переживанням того, що підліток «відкриває» в собі, набувають суттєво нового значення в психічній діяльності – вони стають активним внутрішнім фактором процесу інтеграції емоційно-ціннісного ставлення до себе і формування самосвідомості в цілому. Хлопці та дівчата в 13-14 років починають сприймати та усвідомлювати свої емоції вже не як похідні від якихось зовнішніх подій, а як стан власного «Я». Навіть об'єктна, безособова інформація стимулює підлітка до інтроспекції, роздумів про себе і свої проблеми.

Одним із механізмів самовідношення є особистісна рефлексія, яка суттєво актуалізується саме в підлітковому віці. На відміну від логічної рефлексії, яка спрямована на вирішення завдань, особистісна рефлексія розуміється як діяльність особистісного самопізнання, як особливий дослідницький акт, при якому особистість не просто досліджує свій внутрішній світ, але ще при цьому досліджує себе як дослідника.

Феноменами особистісної рефлексії є самоприйняття, самокерівництво та аутосимпатія, які пов'язані з самооцінками. М. Розенберг вважає, що самооцінка і самовідношення є взаємозалежними утвореннями. Самооцінка веде до певного самовідношення, задає імпульс останньому. За результатами самооцінки формується те чи інше відношення до себе, виникає прийняття чи неприйняття себе. Але згідно даним С.Р. Пантілєєва, О.М. Колишко, самовідношення та самооцінка, хоча і виявляються як споріднені феномени, все ж таки є різними за своєю процесуальною суттю: самооцінка - це, в першу чергу, раціональний компонент, що включає аналітичні дії, тоді як самовідношення - це, переважно, емоційне ставлення до себе. Особистість може любити себе, незважаючи на те, що самооцінка її низька за певними якостями, і, навпаки, незважаючи на те, що самооцінка висока, самовідношення може бути негативним, навіть з ознаками антипатії.

В підлітковому віці передбачається активна робота самого суб'єкта в формуванні чіткої, цілісної та, біль-менш, стабільної структури самосвідомості. Вперше в розвитку особистості окремі прояви самосвідомості: самоспостереження та самопізнання стають необхідними потребами особистості. Вони стимулюються прагненням до самовиховання та цілеспрямованих змін у зв'язку з усвідомленням власних психологічних особливостей відповідно зовнішнім вимогам та соціальним зразкам. Останні, до речі, через пряме чи непряме навіювання можуть впливати на формування як позитивного ставлення підлітка до себе (самоповага, висока самооцінка), так і негативного (аутоагресія, самодеструкція).

Для виявлення особливостей структурної організації самовідношення в підлітковому віці, нами було проведено експериментальне дослідження, за допомогою методики «МДС» (В. В. Столін, С. Р. Пантілєєв, 1991). Загальна кількість респондентів склала 30 осіб, віком 12-14 років. Після обробки емпіричних даних тесту ми отримали наступні результати:

1. За шкалою глобального самовідношення 63% опитаних (19 респондентів) ставляться до себе позитивно, мають чітко визначене почуття «за» самого себе. У інших 37% опитаних (11 респондентів) почуття «за» і «проти» самого себе недиференційоване.

2. За шкалою самоповаги (I), що складається з 15 пунктів, які об'єднали твердження, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння» та «самовпевненості» ми виявили, що 40% опитаних (12 респондентів) вірять в свої сили у досягненні поставленої мети, впевнені у власних здібностях. Їх відношення до себе характеризується відносним саморозумінням, ці респонденти адекватно оцінюють свої можливості і займають активну життєву позицію. Інші 60% опитаних (тобто 18 респондентів), навпаки, не впевнені у своїх можливостях, їм важко зрозуміти самих себе, вони займають пасивну життєву позицію, замкнуті, з недовірою ставляться до оточуючих.

3. За шкалою аутосимпатії (II), що складається з 16 пунктів, які відображають «товариськість-ворожість» до власного «Я», ввійшли твердження, що виявляють ступінь «самоприйняття» або «самозвинувачення». Слід зазначити, що 38% опитаних, майже, повністю сприймають себе, в контексті власних якостей як позитивних так і негативних. Приймають себе такими, якими є. Довіряють собі, мають позитивну самооцінку. Інші 62% опитаних бачать у собі переважно недоліки. Їхня самооцінка низька, вони схильні до самозвинувачення. Домінують такі емоційні реакції на себе як самокритичність та роздратування.

4. За шкалою очікуване ставлення від інших (III), що складається з 13 пунктів, 57% опитаних (17 респондентів) вважають, що оточуючі ставляться до них позитивно, тому і самі не виявляють агресії по відношенню до інших. Вони, навпаки, толерантні у спілкуванні та оцінках навколишнього світу. Інші 43% опитаних (13 респондентів) вважають, що ставлення оточуючих до них переважно негативне. Тому ці підлітки завжди критикують інших, намагаються мінімізувати стосунки, демонструють небажання спілкуватися.

5. За шкалою самозацікавленість (IV) були отримані дані, які свідчать про те, що 67% опитаних (20 респондентів) готові спілкуватися з собою «на рівних», впевнені в своїй цікавості для інших, приділяють велику увагу внутрішньому світу і позитивно оцінюють власні думки. Інші 33% опитаних (10 респондентів) вважають свої думки нецікавими, невартими високої оцінки, не впевнені у власній значущості для оточуючих.

В результаті проведеного нами дослідження можна зазначити, що самовідношення – це важлива психологічна категорія, яка тісно пов'язана з пізнавальною та емоційною сферами особистості й займає центральне місце в регуляції психологічної діяльності індивіда. Особливого значення проблема самовідношення набуває в підлітковому віці, тому що саме в цей період відбувається активний розвиток самосвідомості, формування самооцінки та «Я-концепції». Зростання особистості сучасного підлітка супроводжується цілим рядом типових та специфічних властивостей: появою нової мотивації – глобального інтересу до власної особистості, особистісної рефлексії як здатності до самоаналізу, емоційно-ціннісного самоставлення, як осмислення цілого ряду нових емоцій та почуттів; виникненням саморегуляції, як здатності доволно приймати і реалізовувати рішення; усвідомленням власної наступності як здатності охоплювати актуальне та потенційне у саморозвитку. Через зріле ставлення до себе підліток може реально впливати на хід свого життя, організовувати та регулювати власну діяльність, передбачати певні події та ситуації. Природа самовідношення не замикається внутрішнім простором підлітка, а через мотиви пов'язується з реальною життєдіяльністю.

Головна функція самовідношення у підлітковому віці – це сигналізація про те, що в житті все відбувається належним чином, або навпаки. Якщо самовідношення знаходиться не на належному рівні – це показник того, що потрібно щось змінювати чи в житті, чи в самому собі.

Психологічна наука наголошує, що для гармонізації особистості найбільш оптимальним є такий варіант виховання та самовиховання, при якому самовідношення буде прагнути до позитивного полюсу. В цьому випадку відбуватиметься формування особистісної гідності та самодостатності.

За даними проведеного опитування, було встановлено, що за шкалами «глобальне самовідношення», «очікуване ставлення інших» та «самозацікавленість» спостерігається тенденція концентрації результатів навколо полюсу високих результатів, що відображає позитивне самовідношення. За цими шкалами у переважній більшості респондентів 63,5% домінує конструктивне відношення до себе, визначене почуття «за» самого себе. Їхнє розуміння самих себе в більшій мірі адекватне, вони вірять в свої можливості, мають позитивну самооцінку, готові спілкуватися з собою «на рівних», впевнені в своїй цікавості для інших. Натомість за шкалами «аутосимпатія» та «самоповага» спостерігається зворотна тенденція, а саме: в середньому 61 % респондентів демонструють антипатію до самого себе та низьку самоповагу. Ці підлітки виділяють у собі переважно недоліки, мають низьку самооцінку, схильні до самокритичності та самозвинувачення. Такі неоднозначні дані засвідчують те, що в підлітковому віці самовідношення не є сталим, чітко оформленим утворенням самосвідомості, про що неодноразово зазначали науковці [3]. Поступове формування окремих його компонентів на фоні закономірних протиріч віку і зумовлює недиференційований характер структурної організації самовідношення підлітка.

Список використаних джерел:

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды в 2 т. – М.: Педагогика, 1990. – Т.1. – 456 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности в онтогенезе. – М.: МОДЕК, 1997. – 352с.
4. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. – М.: Изд-во политической литературы, 1984. – с. 232.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1978. – 278 с.
6. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологических отношений человека. // Психологическая наука в СССР. – М.: АПН РСФСР, 1960. – Ч.2. – 345 с. С. 110-125.

7. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 110 с.
8. Рубинштейн С. А. Бытие и сознание. О месте психического в общей взаимосвязи явлений материального мира. – М.: АН СССР, 1957. – 327 с.
9. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1983. – 206 с. С. 134.
10. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
11. Чеснокова И. И. Проблема сознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
12. Фромм Е. Концепция человека. – М.: Пресс, 1987. – 263с.